

Peter Schatborn

Figuurstudies van Nicolaes Berchem

Het Prentenkabinet verwierf in 1957 een tekening van een op de rug geziene staande man (afb. 1)¹, met zwart en wit krijt op blauw papier getekend. Deze tekening werd geïnventariseerd als zijnde van Pieter van Laer (Haarlem 1599–na 1642), maar deze toeschrijving zal niet juist blijken te zijn. Het is echter niet verwonderlijk, dat een dergelijke tekening juist aan Van Laer werd toegeschreven.

Deze kunstenaar, die waarschijnlijk van 1625 en zeker van 1626 af in Rome verbleef, kreeg in de schildersbent, de club van de Nederlandse Italianisanten, de bijnaam 'Bamboccio', vernederlandst 'Bamboots', hetgeen zoveel betekent als 'onbeholpen figuur'. Terwijl hij thans niet gerekend wordt tot een van de grootmeesters van de 17de eeuw, was hij tijdens zijn leven een befaamd kunstenaar. Hij schiep een bepaald type schilderijen met scènes uit het volksleven, de zogenaamde 'Bambocciate'; door zijn inventiviteit en originaliteit werd hij niet alleen de voorloper van de na hem komende Italianisanten, maar ook oefende hij invloed uit op de andere Nederlandse landschap- en dierschilders². Als de 'inventor' van figuren, die veel zijn nagevolgd, werd zijn naam vanzelfsprekend verbonden met tekeningen, die dezelfde typen weergaven.

Er is een voorbeeld van een reeds in de 18de eeuw opgemerkte verkeerde toeschrijving aan Van Laer, zij het dat het hier landschap-tekeningen betreft. De grote verzamelaar en

kenner van tekeningen, Pierre-Jean Mariette (1694–1774), schrijft in 1741 in de veiling-catalogus van de tekeningenverzameling van Pierre Crozat, dat hij gelooft, dat de 94 tekeningen onder de naam van Van Laer (nrs. 882/885) eerder van de hand van Bleecker zijn³. In Mariette's eigen exemplaar van deze veilingcatalogus, dat in het Victoria & Albert Museum te Londen bewaard wordt⁴, schrijft hij er met de pen bij, dat op een van deze tekeningen de naam van Bleecker staat geschreven in dezelfde hand als van de tekenaar. Dit voorbeeld toont aan, dat ook toen tekeningen ten onrechte onder Van Laers naam waren gebracht. Mariette heeft hier reeds voor een aantal van deze de juiste auteur gevonden, maar in vele prentenkabinetten en verzamelingen wachten de 'Van Laer'-tekeningen nog op een juiste toeschrijving. In het algemeen blijkt, dat wanneer de maker van een tekening niet bekend is, toeschrijvingen zijn gedaan aan de bekendste namen, aan kunstenaars die een bepaald type hebben gecreëerd of in een zeer persoonlijke stijl hebben gewerkt.

Figuurstudies, die met zekerheid aan Van Laer kunnen worden toegeschreven zijn niet bekend. J. von Sandrart, die Van Laer goed heeft gekend, schrijft in zijn 'Teutsche Akademie' van 1675: *... ob er schon auch bisweilen etwas nach dem Leben gezeichnet ...*; de woorden *bisweilen* en *etwas* wijzen erop, dat Van Laer niet veel heeft getekend, wat

Afb. 1. Nicolaes Berchem. Staande herder.
Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

Afb. 2. Pieter van Laer. Staande man.
Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

overeenstemt met Von Sandrart's uitspraak, dat Van Laer goed 'uit het hoofd' wist te schilderen.

Het Rijksprentenkabinet bezit een tweede aan Van Laer toegeschreven figuurstudie⁵, eveneens met zwart en wit krijt op blauw papier getekend, voorstellende een staande man van voren, waarop links onderaan met zwart krijt de annotatie 'Bamboots' staat (afb. 2).

Twee andere figuurstudies in dezelfde techniek en met dezelfde annotatie bevinden zich in de kabinetten te Hamburg⁶ en Besançon⁷. Geen van de bekende eigenhandig gesigneerde tekeningen van Van Laer, en dat zijn er slechts een paar (geen figuurstudies) hebben een dergelijke anno-

tatie⁸. De figuren van de drie 'Bamboots'-geannoteerde tekeningen zijn ook niet op Van Laers schilderijen terug te vinden, hoewel ze wel aan zijn geschilderde typen verwant zijn.

Het merkwaardige feit doet zich echter voor, dat de figuur op de voornoemde tekening in Besançon, een zittende herder, die gedeeltelijk nogmaals is getekend zonder hoed (afb. 3), wel op een schilderij voorkomt, dat echter niet door Van Laer werd geschilderd, maar door Philips Wouwerman (Haarlem 1619-1668) (afb. 4)⁹. Men zou geneigd zijn deze tekening en de twee andere met dezelfde annotatie aan Wouwerman toe te schrijven, ware het niet, dat er een curieus verhaal is in 'De Groote Schouburgh der

Afb. 3. Pieter van Laer. Twee studies van een zittende herder. Besançon, Musée des Beaux-Arts.

Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen' (1719, II, p. 75) van Houbraken, over de relatie tussen Van Laer en Wouwerman. Houbraken vertelt, dat een schilder en kunstkoper Jan de Wet, na Van Laers dood het volgende met diens tekeningen deed: . . . hy maakte zig voor Wouwerman Meester van zyn Koffer met Modellen, Teekeningen en Schetzen, eer iemand de Neus daar in stak, van welken kostelyken voorraad (des eenen Dood is des anders Brood) Wouwerman zig wel heeft weten te bedienen, zonder dat ymant wist hoe hy 'er aan kwam. Dit waren nu de Teekeningen waar van ik gemeld heb, die hy op zyn sterfbed leggende voor zyn oogen deed verbranden; op dat de Warelt niet weten zoude na zyn dood, met wiens kalveren hy geploegt had.

Houbraken had dit verhaal gehoord van Michiel Carree, die het weer van de schilder Roestraten had, die zowel Bamboots, Wouwerman als De Wet had gekend. *En ik geef het weder zuiver over . . . zonder daar iets af of toe te doen.*

Een dergelijk verhaal moet men natuurlijk met de nodige argwaan bezien, hetgeen in de literatuur dan ook gedaan is¹⁰. Als men de 'Bamboots'-geannoteerde tekeningen aan Van Laer wil toeschrijven, klopt in ieder geval de door Houbraken vermelde verbrandingsscene niet; deze komt echter zoals uit zijn tekst blijkt uit een andere bron dan het verhaal over het gebruik van Van Laers tekeningen door Wouwerman. Met de tekening in Besançon, het schilderij van

Afb. 4. Philips Wouwerman. *Landschap met huis en zittende herder*. *Kunsthandel* (1972).

Wouwerman en Houbrakens verhaal hebben we drie gegevens, die ons weliswaar niet in staat stellen de toeschrijving van de 'Bamboots'-geannoteerde tekeningen aan Van Laer overtuigend te bevestigen, maar het aan de andere kant onmogelijk maken ze kortweg van hem af te schrijven. Met bekende tekeningen van Wouwerman bestaat geen overeenkomst. Met meer recht dan voorheen kunnen ze dus op Van Laers naam blijven staan.

Terugkerend naar de figuurstudie met de op de rug geziene man in het Prentenkabinet (afb. 1), kunnen we vaststellen dat deze ten onrechte aan Van Laer is toegeschreven, omdat hij voorkomt op een gesigneerd schilderij van Nicolaes Berchem in het

Metropolitan Museum te New York (afb. 5)¹¹.

De houding van de figuur op de tekening en het schilderij verschilt enigszins, met name wat het rechter been betreft. Van oorsprong gaat deze houding terug op die van de Hercules Farnese, waarmee we een voorbeeld hebben hoe de kunst van de antieken door een Nederlandse kunstenaar kon worden verwerkt¹².

Berchem, die in 1620 in Haarlem was geboren en in 1683 te Amsterdam stierf, was volgens Houbraken, ondermeer in de leer geweest bij Claes Moyaert. Dit wordt aannemelijk gemaakt door een tekening in New Haven, die een copie is naar een gedeelte van een schilderij van Moyaert met *De roeping*

Afb. 5. Nicolaes Berchem. Rustende herders.
New York, Metropolitan Museum.

Afb. 6. Nicolaes Berchem. *De roeping van Mattheus*. New Haven, Yale University Art Gallery.

van Mattheus in Brunswijk¹³, gedateerd 1639. De tekening draagt de latere annotatie: *Berchem apres son Maitre Moyart* (afb. 6). Deze wordt als zijn vroegst bekende tekening beschouwd. Haverkamp Begemann en Logan merken in de catalogus van tekeningen in de Yale University Art Gallery te New Haven¹³ op, dat de meest rechtse figuur op Berchems copie al iets laat zien van Berchems latere tekenstijl. Met deze figuur nu is onze staande herder het meest verwant: de stilistische overeenkomst blijkt uit de overeenkomstige krijttechniek met regelmatige arceringen, die we op latere tekeningen ook aantreffen. Het schilderij in New York, waar onze staande herder op geschilderd is, draagt behalve een signatuur, ook een jaartal, dat moeilijk

leesbaar is (vooral het laatste cijfer), maar hoogstwaarschijnlijk 1644 luidt. De staande herder is dus uit hetzelfde jaar of eerder en daarmee de vroegst bekende figuurstudie. Berchem was twee jaar daarvoor, in 1642, in Haarlem in het gilde getreden; in 1646 wordt hij hier weer vermeld, evenals later nog in 1656, 1657 en 1670. Aansluitend bij de tekening in het Prentenkabinet kan een groep figuurstudies van Berchem, alle met herders, in de tweede helft van de jaren veertig worden gedateerd. Deze zijn ook op blauw papier getekend met zwart en wit krijt (afb. 7, 9, 10)¹⁴. Wanneer we de tekeningen van deze groep vergelijken met de eerder genoemde 'Bamboots'-geannoteerde tekening in Besançon, treft ons

Afb. 7. Nicolaes Berchem. *Fluitspelende herder*. Hamburg, Kunsthalle.

Afb. 8. Nicolaes Berchem. *De fluitspelende herder, ets.* Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

Afb. 9. Nicolaes Berchem. *Uit zijn hoed drinkende herder*. Hamburg, Kunsthalle.

een sterke overeenkomst. Vooral opmerkelijk is het effectief gebruik van het witte krijt om de schapevacht te karakteriseren. Blankert heeft opgemerkt¹⁵, dat het algemene karakter als thema, opzet en figuurtype van Berchems schilderijen door Pieter van Laer werd bepaald. Als de tekening in Besançon van Van Laer is, zou diens invloed ook blijken te bestaan bij de getekende figuurstudies van Berchem. Van Laer was in 1639 uit Italië in Haarlem teruggekeerd, waarvandaan hij in 1642 weer vertrok. Nadien is er niets meer over hem bekend. Berchem, die in dat jaar in Haarlem in het gilde was getreden kan Van Laer en zijn tekeningen dus zeer wel gekend hebben.

Een van de groep van zes figuurstudies met

Afb. 10. Nicolaes Berchem. Zittende herder.
Haarlem, Teyler Museum.

Afb. 11. Pieter van Laer. Drie paarden en een
herder, ets. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

herders in schapevacht, een fluitspelende herder op de rug gezien, die te Hamburg wordt bewaard (afb. 7), komt voor op een ets van Berchem, echter niet in spiegelbeeld¹⁶. Deze ets (Bartsch 6) (afb. 8) is niet gedateerd maar sluit in techniek en stijl aan bij de 1644 gedateerde serie etsen met koeien (Bartsch 23/28) en de eveneens 1644 gedateerde ets met een man op een ezel, bijgenaamd 'de Parel' (Bartsch 5). In vergelijking met de eerstvolgende gedateerde ets van 1652, de eerste van een serie met zes herdersscènes (Bartsch 8/12a), hebben de vroegere etsen een voorzichtiger en subtieler lijnvoering, terwijl de latere met meer élan zijn uitgevoerd en de lijnvoering veel schetsmatiger is geworden¹⁷. De compositie van de

Afb. 12. Nicolaes Berchem. Herders en vee bij een fontein. Verz. B. de Geus van den Heuvel.

ets met de fluitspelende herder vertoont niet alleen overeenkomst met het waarschijnlijk 1644 gedateerde schilderij in New York, maar ook met een 1645 gedateerd schilderij met Melkende vrouwen aan een bosrand te Antwerpen¹⁸. De tekening met de fluitspelende herder, zal dus gelijktijdig met de ets, in ieder geval vóór 1652, in de tweede helft van de jaren veertig zijn ontstaan. Een tweede tekening uit deze groep, eveneens te Hamburg¹⁹, vertoont een uit zijn hoed drinkende herder met naast hem een hond (afb. 9). Deze man komt in spiegelbeeld voor op een prent van Cornelis Visscher (Wussin 158) naar een schilderij van Berchem, waarvan het origineel niet bekend is. Een zittend herdertje op de rug gezien, waarbij

het accent sterk valt op de factuur van de schapevacht te Haarlem (afb. 10)²⁰, lijkt weer geïnspireerd te zijn door Van Laer. Eenzelfde figuurtje treffen we namelijk aan op een van Van Laers etsen uit de serie met dieren, die hij in 1636 maakte (Bartsch 1/8) (afb. 11). Deze belangrijke serie is waarschijnlijk het voorbeeld geweest niet alleen voor Berchems serie met koeien van 1644, maar ook voor andere kunstenaars, die series prenten maakten met dieren. Dat Berchem de serie gekend heeft is vanzelfsprekend en wordt bevestigd door de ontlening van het herdertje en het rechter paard van Van Laers ets op een schilderij van Berchem met een fontein in een Italiaans landschap (afb. 12)²¹; op de voorgrond zit

Afb. 13. Copie naar Nicolaes Berchem. Staande herder met kruik. Hamburg, Kunsthalle.

het herdertje en het paard staat, ditmaal gezadeld, naast de fontein. Hier heeft Berchem dus niet zijn eigen tekening gebruikt maar de ets van een voor hem belangrijke voorganger.

Behalve de twee tekeningen te Hamburg en het zittende herdertje te Haarlem, bestaat de groep nog uit een lopende herder in de verz. Witt te Londen²². Twee aan Jan Both toegeschreven tekeningen te Haarlem met een op de rug geziene herder en een hurkende herder, die zijn behoefte doet, sluiten zo goed bij de andere tekeningen van de groep aan dat een toeschrijving aan Berchem gerechtvaardigd lijkt²³.

Er blijken ook copieën te zijn gemaakt naar deze tekeningen. Een tekening te Berlijn²⁴, is gecopieerd naar de uit zijn hoed drinkende herder te Hamburg (afb. 9). Zo we bij deze copie het origineel kennen, bij twee andere bladen is dit niet het geval. Een wordt bewaard te Kopenhagen²⁵ en vertoont een liggende herder bij een muurtje; de tweede, wederom te Hamburg²⁶ (afb. 13), geeft een op de rug geziene herder weer met een kruik, en met een mantel over zijn linker arm. Deze figuur komt op verschillende van Berchems schilderijen voor²⁷.

De groep van zes tekeningen met herders is in alle opzichten zo verwant, dat ze welhaast op dezelfde dag lijken te zijn gemaakt. Een gelijke datering, na de tekening van 1644 in het Prentenkabinet en vóór 1652, is dus zeer waarschijnlijk.

Onder de latere figuurstudies van Berchem zijn er drie, die bij de groep van zes aansluiten. Zij onderscheiden zich door een grotere detaillering en iets minder losse lijnvoering; bovendien zijn ze meestal niet meer op blauw papier getekend. Een van deze, een zittende ruiter, wordt ook in het Prentenkabinet bewaard²⁸; een gaande herder met zijn hond, van voren gezien, bevindt zich wederom in het Teyler Museum te Haarlem²⁹ en het derde blad, dat eerder aan Ter Borch was toegeschreven, is in de verz. Light te Boston³⁰ (afb. 14). Deze op de rug geziene figuur, die op een tafel steunt en zijn linker hand op zijn rug laat rusten, een gebaar dat we al kennen van de vroege figuurstudie in het Prentenkabinet, treffen we overeen-

komstig aan op een schilderij in de verz. Girardet³¹.

Tenslotte zijn er nog een paar figuurstudies, waarop de arceringen schematischer zijn geworden, mogelijk onder invloed van Haarlemse kunstenaars als Cornelis Bega en Leendert van der Cooghen. Een van deze, een staande vrouw te Berlijn³² (afb. 15), is zoals uit een overeenkomstige figuur op een schilderij blijkt, bij een put bezig³³. Een met zwart vetkrijt getekende studie van een op de rug geziene herder te Haarlem³⁴ (afb. 16), die op een niet afgebeeld dier rijdt en een stok voor zich houdt, komt talrijke malen op zijn schilderijen voor, maar is nergens letterlijk overgenomen. Hieruit blijkt, dat men een tekening niet zonder meer aan een

Afb. 14. Nicolaes Berchem. Staande ruiter, op de rug gezien. Boston, verz. R. M. Light.

Afb. 15. Nicolaes Berchem. Studie van een jonge boerin. Berlijn, Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen.

gedateerd schilderij met een verwante figuur kan koppelen.

Aan deze reeks van tekeningen kan nog een studie worden toegevoegd, die in het Prentenkabinet van Kopenhagen onder de anoniemen wordt bewaard³⁵ (afb. 17). Deze vertoont een costuumstudie van een vrouw met een veren waaier in haar hand. Een dergelijke figuur treffen we overeenkomstig aan op schilderijen met havengezichten³⁶, maar zij is op geen van de bekende werken letterlijk terug te vinden. Deze tekening is een fraai voorbeeld van het élan, waarmee Berchem met virtuoos gebruik van het krijt in afwisselende lijnvoering zijn figuren heeft neergezet.

Deze reeks figuurstudies³⁷ moet men niet

Afb. 16. Nicolaes Berchem. Rijdende herder. Haarlem, Teyler Museum.

zozeer beschouwen als voorstudies, die met het oog op de vervaardiging van een bepaald schilderij werden gemaakt, maar eerder als tekeningen, die of letterlijk voor zijn geschilderde landschappen en etsen konden worden gebruikt, of, wat schijnbaar meestal het geval is, alleen als uitgangspunt dienden voor zijn staffage.

Berchem was in zijn tijd en vooral ook in de 18de eeuw een zeer gewaardeerd kunstenaar. Hij heeft een omvangrijk oeuvre nagelaten, waaronder een groot aantal tekeningen. Verreweg het grootste aantal van deze bestaat uit landschappen. De figuurstudies zijn maar gering in aantal, wat ook het geval is met de dierstudies, die in dezelfde techniek zijn gemaakt en een overeenkomstige functie hebben gehad.

Afb. 17. Nicolaes Berchem. *Costuumstudie van een vrouw met veren waaijer*. Kopenhagen, Kobberstik Samling.

Afb. 18. Jan de Visscher. *Landschap met drinkende herder*. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

De waardering, die men voor Berchem had, blijkt ook uit het grote aantal prenten, dat niet alleen naar zijn schilderijen maar ook naar zijn tekeningen is gemaakt. Afb. 18 vertoont een van deze prenten, waarop we de uit zijn hoed drinkende herder weer tegenkomen. De hond, die op deze prent naast de herder staat te drinken, staat ook op de tekening te Hamburg, maar komt niet voor op het schilderij, dat we van de prent van Cornelis Visscher kennen. Een nader onderzoek zal misschien kunnen uitmaken of de getekende copieën in verband staan met de vervaardiging van dergelijke prenten. Een studie van alle tekeningen van Berchem zal zeker meer gegevens aan het licht brengen en de figuurstudies beter in het oeuvre kunnen plaatsen.

Noten

- ¹ Inv.nr. 57:259. 217 × 107 mm.
- ² Cf. A. Blankert, Over Pieter van Laer als dier- en landschapschilder, *Oud-Holland*, LXXXIII, nr. 2, 1968, p. 117/134. Axel Janeck, *Untersuchung über den Holländischen Maler Pieter van Laer, genannt Bamboccio*, Würzburg 1968 (Proefschrift).
- ³ Blankert, o.c., wijst op de afhankelijkheid van Bleecker van Van Laer (noot 39).
- ⁴ Inv.nr. 23 DD.
- ⁵ Inv.nr. 05:183. 300 × 171 mm. Twee met zwart krijt getekende dierstudies (inv.nrs. 48:13 en 48:14) worden in het Prentenkabinet ook als Van Laer bewaard. Het paard op een van deze treffen we aan op een prent van Dirck Stoop (Bartsch 3).
- ⁶ Kunsthalle, inv.nr. 22094. 220 × 141 mm.
- ⁷ Musée des Beaux-Arts, inv.nr. D 805. 186 × 260 mm.
- ⁸ Cf. D. P. Snoep, Een 17de eeuws liedboek met tekeningen van Gerard ter Borch de Oude en Pieter en Roeland van Laer, *Simiolus*, 3, 1968/1969, nr. 2, p. 77/134.
- ⁹ Het schilderij, dat midden onderaan het monogram van Wouwerman draagt, was in 1972 in de kunsthandel (afb. in Fondscat. Abels, Keulen 1972).
- ¹⁰ Door Janeck (o.c., p. 50) en Blankert (o.c., p. 129/130) wordt het verhaal afgewezen.
- ¹¹ Inv.nr. 71.125. Paneel, 43 × 34,3 cm. Het schilderij wordt door E. Schaar, *Studien zu*

Nicolaes Berchem, Keulen 1957 (Proefschrift), p. 14, 'gegen 1647' gedateerd. C. Hofstede de Groot, *Beschreibendes und kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragendsten Holländischen Maler des XVII. Jahrhunderts*, IX, Esslingen a.N. 1926, nr. 618. Ik dank John Walsh voor zijn hulp bij de bestudering van het schilderij.

¹² Dr. J. W. Niemeijer maakte mij op deze overeenkomst attent.

¹³ E. Haverkamp Begemann en Anne-Marie Logan, *European Drawings and Watercolors in the Yale University Art Gallery, 1500/1900*, I-II, New Haven/Londen 1970, nr. 341.

¹⁴ Bij Ilse von Sick, *Nicolaes Berchem, Ein Vorläufer des Rokoko*, Berlijn 1930, vindt men een voorlopige catalogus van de tekeningen (p. 52/66). De figuurstudies gaan van nr. 244/257. De onder nrs. 244 en 245 genoemde tekeningen te Weimar zijn mij niet bekend. Nr. 251, een fluitspelende herder te Wenen is een copie naar de prent Bartsch 6. Nr. 252, een jongen, die zijn hemd opschort, is niet van Berchem, maar kan aan Karel Dujardin worden toegeschreven (contre-épreuve). De zittende ruiter, nr. 257, uit de coll. Heseltine, is thans in het Rijksprentenkabinet (inv.nr. 48:396).

¹⁵ A. Blankert, *Nederlandse 17e eeuwse Italianiserende Landschapschilders*, cat. tent. Utrecht 1965, p. 147.

¹⁶ Kunsthalle, inv.nr. 21708. 200 × 194 mm.

¹⁷ Bartsch 4 behoort evenals Bartsch 6 bij deze vroege groep.

¹⁸ Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, paneel, 68 × 57 cm. Cat. tent. Utrecht 1965, nr. 73.

¹⁹ Kunsthalle, inv.nr. 21709. 257 × 173 mm.

²⁰ H. J. Scholten, *Musée Teyler à Haarlem, Catalogue Raisonné des Dessins . . .*, Haarlem 1904, Port. Q 7. 170 × 208 mm.

²¹ Verz. B. de Geus van den Heuvel. Paneel, 41 × 53 cm, gesigneerd.

²² Courtauld Institute, Handlist Witt coll. nr. 2808. 354 × 209 mm.

²³ Teyler Museum, Scholten, o. c., Port. P 50 en 51. 225 × 163 mm en 227 × 156 mm.

²⁴ Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen, inv.nr. 5931. 252 × 170 mm. E. Bock und J. Rosenberg, *Staatliche Museen zu Berlin, Die Niederländischen Meister*, 1930, I/II, p. 80, als 'Berchem, - in der Art'.

²⁵ Kobberstik Samling, inv.nr. Tu 59.2, als C. Saftleven(?) of N. Berchem(?). 178 × 236 mm.

²⁶ Kunsthalle, inv.nr. 1957/190. 332 × 210 mm.

²⁷ Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, Den Haag, inv.nr. N.K. 1447; Mannheim, verz. A. Sutter, HdG nr. 449, cat. tent. Utrecht 1965, nr. 85 (begin zestiger jaren); Nivaagaard, cat. 1949, nr. 4; een schilderij met eenzelfde compositie bevindt zich te Cleveland, inv.nr. 68.239, Bull. Cleveland, jan. 1969, afb. 59 (eind vijftiger jaren).

²⁸ Inv.nr. 48:396. 308 × 245 mm. Afb. in cat. tent. *Hollandse Genre-Tekeningen uit de 17de eeuw*, Amsterdam, Rijksprentenkabinet, 1973, nr. 7, pl. xxxii.

²⁹ Scholten, o. c., Port. Q 8. 368 × 222 mm.

³⁰ De tekening komt uit de coll. van de Earl of Warwick, veiling Londen, 17 juni 1936, nr. 112 (afb.). 335 × 237 mm.

³¹ Cat. tent. *Sammlung Herbert Girardet, Holländische und Flämische Meister*, Keulen/Rotterdam, 1970, nr. 3; in de tekst bij dit schilderij is de herkomst van de tekening in de coll. Light onjuist vermeld.

³² Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen, inv.nr. 8518. Bock/Rosenberg, o.c., p. 79.

³³ Vaduz, Coll. Liechtenstein, nr. 526. Afb. in W. Bernt, *The Netherlandish Painters of the Seventeenth Century*, Londen 1970, I, nr. 83.

³⁴ Scholten, o. c., Port. Q 9. 320 × 216 mm.

³⁵ Kobberstik Samling, inv.nr. Tu 61.3. 245 × 157 mm.

³⁶ Bijvoorbeeld op een Zeehaven met vuurtoren te Stockholm, HdG 85; cat. tent. Utrecht 1965, nr. 89.

³⁷ Aan de bij Von Sick genoemde figuurstudies (zie noot 14) kunnen dus de volgende worden toegevoegd: de twee aan Jan Both toegeschreven tekeningen te Haarlem, de herder in de Witt coll. te Londen, de ruiter in de coll. Light te Boston, de costuumstudie te Kopenhagen en de vroegste figuurstudie in het Prentenkabinet. Behalve de drie genoemde copieën, is er nog een tekening met een herder te Leningrad, die mij echter niet bekend is (cf. *Zeichnungen alter Meister aus der Ermitage*, cat. tent. Dresden, 1972, nr. 7.). In Bremen is nog een tekening met een staand Christuskind (Kunsthalle, inv.nr. 2088), waarschijnlijk een late tekening.